

הרב צבי הבר

המסתפק מן השמן

- א. המסתפק מן השמן
- ב. מחלוקת ר' שמעון ור' אלעזר בנו
- ג. הסבר הריטב"א בסוגיה
- ד. שתי הבנות בשיטת רש"י בסוגיות
- ה. ביאור שיטת רש"י בדין מוקצה מחמת מצווה
- ו. סיכום

א. המסתפק מן השמן*

הגמרא במסכת ביצה (כב, א), מביאה ברייתא ביחס להוספת שמן ונטילתו מן הנר:
הנותן שמן בנר - חייב משום מבעיר, והמסתפק ממנו - חייב משום מכבה.
נחלקו הראשונים בהבנת הברייתא, מדוע בנטילת שמן מן הנר והוספתו יש משום מכבה ומבעיר, ובפרט מדאורייתא (כפי שמשמע מן הלשון "חייב"¹). התוספות (שם, ד"ה 'המסתפק') אומר:²

אינו רוצה לומר: מפני שממהר כיבוי - דלא הווי אלא גרם כיבוי, וגרם כיבוי ביום טוב שרי - אף על פי שממהר כיבוי, ובשבת נמי אינו חייב. אלא, היינו טעמא: הואיל דבאותה שעה שהוא מסתפק ממנה - מכבה קצת ומכסה אורו, דלא יכול לאנהורי כולי האי כי איכא שמן מועט בנר - ולכך נראה ככיבוי.

על פי התוספות ישנו מעין כיבוי בשעת נטילת השמן. אלא שבדברי התוספות הללו ישנם מספר קשיים:

- א. מדבריהם משמע שהדבר נכון דווקא בזמן שיש מעט שמן בנר - והגמרא לא חילקה בזה.
- ב. מדוע יש חיוב במוסיף שמן, האם כשמוסיף אדם שמן ישנה תוספת הארה?

* ביאור שיטת ר' שמעון אליבא דרש"י בשמן שבנר, שמן המטפטף מהנר ומוקצה מחמת מצווה.

¹ ראה בדיוק לשון זו את דברי ה"חזון איש" (אורח חיים לח, ו).

² כן הדבר במרדכי, ביצה תרפג (אור זרוע ב, ערב שבת כח; יום טוב שמח); רבינו ירוחם; תולדות אדם (ד, א).

ג. מבחינה מציאותית לא ברור כי ללקיחת שמן מנר, ישנה השפעה ניכרת על הארת הנר (אלא אם כן מדובר בלקיחת שמן רב, ובזה לא חילקה הגמרא).

ד. במשנה במסכת שבת (כט, ב) נאמר, כי אין לשים שפופרת של שמן מעל הנר, ובגמרא (שם) מבורר, כי הסיבה היא שמא יסתפק מן השמן. על פי שיטת התוספות אין כל בעיה בדבר מעין זה, שהרי השמן מטפף לתוך הנר, והנוטל מן השמן שבשפופרת - אינו משפיע על כמות השמן שבנר.³

הרא"ש (ביצה ב, יז) חולק על דברי התוספות עקב חלק משאלות אלו, ואומר:

הלכך נראה לי טעמא דמסתפק מן הנר - משום שממהר כיבוי. ואף רבנן דרבי יוסי מודו בהאי גרם כיבוי דחייב. דעד כאן לא פליגי התם, אלא משום דאינו נוגע בדבר הדולק - אלא עושה דבר חוצה לו הגורם את הכיבוי, כשתגיע שמה הדליקה. אבל הכא - השמן והפתילה שתייהן גורמים את הדליקה, והממעט מאחד מהן וממהר את הכיבוי - חייב⁴ והיינו טעמא דנותן שמן בנר - משום דמאריך בהבערתו. דאילו לא נתן שמן בנר - היה כבה כשיכלה השמן שבנר. ומה שהוא דולק מכאן ואילך, הווי כאילו הוא הדליקו. וכן לעניין כיבוי נמי ממהר הכיבוי, על ידי שנסתפק מן הנר - הווי כאילו כבה הוא.

מחלוקתם של התוספות והרא"ש קשורה להבנת סוגיית "גרם כיבוי", שלא נדון בה במסגרת זו. בכל מקרה, בין אם נסביר כתוספות ובין אם נסביר כרא"ש, מפורש בגמרא כי אין להסתפק משמן שבנר בשעה שהוא דולק. סוגיה זו עומדת ברקע הדיון בפרק שלישי במסכת שבת - על דין מוקצה בנר ובשמן שבו, ומשפיעה על הבנת הסוגיות שם.

ב. מחלוקת ר' שמעון ור' אלעזר בנו

הגמרא במסכת שבת (מד, א), דנה בטלטול מוקצה, ומביאה ברייתא מרכזית בנושא:

תנו רבנן: מטלטלין נר חדש אבל לא ישן, דברי רבי יהודה. רבי מאיר אומר: כל הנרות מטלטלין, חוץ מן הנר שהדליקו בו בשבת. רבי שמעון אומר: חוץ מן הנר הדולק בשבת... ורבי אלעזר ברבי שמעון אומר: מסתפק מן הנר הכבה, ומן השמן המטפף, ואפילו בשעה שהנר דולק. אמר אביי: רבי אלעזר ברבי שמעון סבר לה כאבוה בחדא, ופליג עליה בחדא. סבר לה

³ ראה ברש"ש לשבת (כט, ב), מה שכתב ביישוב קושייה זו.

⁴ גם בדברי הרא"ש, כדברי תוספות, נסתפקו האם כוונתו לחיוב או לאיסור דרבנן, ראה בחזון אי"ש (שם); שפת אמת (שבת כט, ב, ד"ה 'במשנה'); תוספות ר' עקיבא איגר על המשנה (שם).

כאבוה בחדא - דלית ליה מוקצה, ופליג עליה בחדא, דאילו אבוה סבר :
כבה - אין, לא כבה - לא, ואיהו סבר : אף על גב דלא כבה.

ר' אלעזר ברבי שמעון דן בשני נושאים :

א. מסתפק מן הנר הכבה.

ב. מסתפק מן השמן המטפטף, אפילו בשעה שהנר דולק.

מהו נר הכבה? בפשטות, כהסברו של רש"י, זהו נר ההולך וכבה. מהי כוונת הגמרא? על דברי ר' אלעזר ברבי שמעון אומרת הגמרא : "סבר לה כאבוה בחדא ופליג עליה בחדא". כשנוקטת הגמרא לשון כזו - בא הדבר לפתור סתירה דינית הקיימת בין שני תנאים. בדרך כלל מדובר על אמורא או תנא שאנו רואים שסובר כתנא אחר, אולם ממקור אחר ניכר כי אין הם מסכימים. דרך הפיתרון הינה לחלק ולומר, כי בעיקרון הלכתי אחד מסכימים הם, וחולקים בעיקרון הלכתי אחר. מהי כוונת הגמרא כאן בשיטת ר' אלעזר ברבי שמעון? מפרשת הגמרא, כי סבר כאביו שאין לנר דין מוקצה, אולם חולק הוא עליו בזמן חלות הדין. על פי אביו האיסור הינו רק לאחר שהנר כבה, אולם לשיטת ר' אלעזר ברבי שמעון ישנו איסור אף בזמן שהנר דולק.

לכאורה, ניתן להסביר בפשטות, כי נימוק זה מסביר את שני הדברים שאמר ר' אלעזר ברבי שמעון, ובשניהם יחלוק על אביו. דהיינו, לפי ר' אלעזר ברבי שמעון - אין דין מוקצה הן בזמן שהנר דולק, ועל כן ניתן להסתפק הן מהשמן שבנר ההולך לכבות, והן מהשמן המטפטף מן הנר הדולק, כיוון שאף בזמן שהנר דולק - אין לו דין מוקצה. אולם לר' שמעון - ישנו דין מוקצה כל זמן שהנר דולק, ועל כן הן נטילת שמן מנר הכבה והולך אסורה, והן בהסתפקות מן השמן המטפטף.

הבנה זו, שהינה הפשוטה ביותר בגמרא, קשה מצד הסוגיה ממסכת ביצה דלעיל. מסוגיה זו עולה, שהמסתפק מן השמן שבנר חייב - ולא ראינו בזה חולק. אולם לפי הסברנו, נמצא שר' אלעזר ברבי שמעון סובר שבנר ההולך וכבה אין בעיית כיבוי. ולא עוד, אלא שנצטרך לומר, כי אף לר' שמעון אין בנר ההולך וכבה איסור כיבוי - שהרי אם יחלקו אף בשאלה זו, נמצא שחולקים הם בשני נושאים : מלאכת כיבוי ודין מוקצה בזמן שהנר דולק, דבר הסותר את הגמרא ש"פליג עליה בחדא". יוצא מכך, כי הן ר' אלעזר ברבי שמעון והן ר' שמעון אינם יכולים להסתדר עם ברייתא זו, שהמסתפק מן הנר - חייב משום מכבה. ניתן לחלק ולומר, כי הברייתא במסכת ביצה לא דיברה בנר ההולך וכבה. אלא שרעיון זה קשה ביותר, כיוון שאין היגיון לחלק בין נר הכבה והולך, ובין נר רגיל הדולק, ובפרט לשיטת התוספות במסכת ביצה, כי דווקא נר שיש בו מעט שמן הינו עיקר הבעיה (וזוהי המציאות בנר הכבה והולך).

ג. הסבר הריטב"א בסוגיה

מסיבה זו, נזהרו הראשונים מלהסביר באופן זה את הסוגיה, ופירשוה באופן שונה.

זו לשונו של הריטב"א⁵:

אלא הכי פירושו: מן הנר הכבה - מכבר, וכי קתני בשעה שהנר דולק - אשמן המטפטף קאי. והא דאמרינן בסמוך, ואיהו סבר דאף על גב דלא כבה - מותר להסתפק מן השמן המטפטף, דלא אקצייה לכל זמן שהנר דולק, דלא מסיק אדעתיה דלא טיפטף.

הריטב"א מעמיד "בנר הכבה" - פירושו שכבר כבה, ובוזה הסכימו ר' שמעון ובנו, שהרי אף לר' שמעון מותר השמן בשימוש לאחר שכבה (כמפורש בברייתא). מחלוקתם הינה בשמן המטפטף בשעה שהנר דולק, שלרבי שמעון אסור להסתפק ממנו, ולר' אלעזר ברבי שמעון מותר.⁶

הדבר גורם לקושי לשוני, מפני ש"נר הכבה" בפשוטו, הינו נר ההולך לכבות - כפירושו של רש"י, וקשה מאוד להולמו במשמעות של נר שכבה כבר. לא מצאנו לשון כזאת במשניות ובדברי חז"ל, ואף אין הדבר נכון מבחינה לשונית⁷, כיוון שהיה צריך להיכתב 'נר שכבה' או 'נר כבוי'. אלא, שהדבר שהכריח את הראשונים להסביר כהסבר זה הינו הסוגיה במסכת ביצה, שהמסתפק מן הנר חייב משום מכבה, כיוון שהיה נראה להם דוחק גדול לומר שר' אלעזר ברבי שמעון (וכפי שאמרנו אף ר' שמעון עצמו) יחלקו על הברייתא.⁸

הריטב"א מפרש אחרת את דברי הגמרא: "סבר לה כאבוה בחדא, ופליג עליה בחדא". עד כה הסברנו, כי ר' שמעון אינו מסכים עם בנו בכל דבריו - הן בשמן המטפטף בשעה שהוא דולק, והן בשמן שבנר הכבה. אולם, לפי הריטב"א, מחלקת הגמרא בין שני הדברים שאמר ר' אלעזר ברבי שמעון: מסתפק מן הנר הכבה ומן השמן המטפטף, ואומרת שבאחד מהם - מסכים אביו ("נר הכבה"), ובאחד מהם - חולק ("שמן המטפטף"). נמצא, לסברת ר' שמעון, כי שמן המטפטף מהנר בשעה שהוא דולק - נדון כמוקצה, ולר' אלעזר בנו - לא.

⁵ שבת (מד, א, ד"ה יתנו רבנן), אחרי דיונו בהסבר רש"י, שני הכבה הוא נר ההולך וכבה. כן הדבר בדברי הרמב"ן (מה, א, ד"ה יאין).

⁶ שמא ישנה ראייה מסויימת לדבר מלשון הברייתא בדינו של ר' אלעזר: "ואפילו בשעה שהנר דולק".

הלשון "אפילו" יכולה להעיד שהחידוש הינו בזה.

⁷ אף בברייתא עצמה, בשיטת ר' מאיר, נוקטים לשון "נר שהדליקו בו", לציון נר שדלק בשבת וכבה.

⁸ כך מפורש בריטב"א לעיל בראשית דבריו.

מסקנה זו משמשת נדבך בפירושים של הראשונים לסוגיה נוספת בהמשך הפרק. הגמרא (מה, א) דנה בשיטת ר' שמעון:

בעא מיניה ריש לקיש מרבי יוחנן: חיטים שזרען בקרקע, וביצים שתחת תרנגולת מהו? כי לית ליה לרבי שמעון מוקצה - היכא דלא דחייה בידיים, היכא דדחייה בידיים - אית ליה מוקצה, או דילמא לא שנא? אמר ליה: אין מוקצה לרבי שמעון - אלא שמן שבנר בשעה שהוא דולק, הואיל והוקצה למצוותו - הוקצה לאיסורו. ולית ליה הוקצה למצוותו? ... כעין שמן שבנר קאמרינן, הואיל והוקצה למצוותו - הוקצה לאיסורו. איתמר נמי, אמר רבי חייה בר אבא אמר רבי יוחנן: אין מוקצה לרבי שמעון, אלא כעין שמן שבנר בשעה שהוא דולק, הואיל והוקצה למצוותו - הוקצה לאיסורו.

התוספות (שם, ד"ה 'אלא') אומר:

לאו דווקא שבנר, דההוא אסור משום מכבה כדאמר בפרק ב דביצה (כב, א): "והמסתפק ממנו - חייב משום מכבה", אלא המטפטף מנר.

בדרכו של התוספות הלכו אף יתר הראשונים.⁹ הדבר תואם את מסקנתם מהסוגיה לעיל, ונובע מאותה הסיבה, ששמן שבנר, בשעה שהוא דולק שיש בלקיחתו מלאכת מכבה, אין מקום לדון בו מדיני מוקצה, ובודאי שלא להתיר לקיחתו.

פירוש זה של הראשונים לסוגיות מעורר מספר קשיים:

א. אם רוצה הגמרא ללמדנו, כי לשיטת ר' שמעון - שמן המטפטף מן הנר אסור משום שהוקצה למצוותו (שהרי שמן שבנר אינו אסור משום דין מוקצה אלא משום איסור כיבוי), מדוע נקטה לשון: "שמן שבנר" ולא נקטה בלשון: "שמן המטפטף" - אין מוקצה לר' שמעון אלא שמן המטפטף מן הנר בשעה שהוא דולק, ואין לומר שאין לשון זו לשון חכמים, שהרי מוכרת לנו לשון זו מהברייתא לעיל: "מסתפק מן הנר הכבה, ומן השמן המטפטף ואפילו בשעה שהנר דולק".

ב. לשיטתם, נחלקו ר' אלעזר ברבי שמעון ור' שמעון בשמן המטפטף, אולם במה נחלקו? הריטב"א מעמיד שר' אלעזר בר' שמעון סובר כי אין האדם מעלה על דעתו שהשמן לא יטפטף, ועל כן אין הוא מקצה דעתו ממנו. ומה יסבור ר' שמעון? האם סובר הוא שאדם אינו מעלה על דעתו שהשמן יטפטף? אם כן, נמצא שנחלקו במחלוקת מציאותית, וניתן להכריע בה על פי נוהג שבעולם - אם דרך השמן לטפטף, אזי אין האדם מקצה דעתו - ואין סיבה לר' שמעון לאסור. וכן, שלשיטת הריטב"א מפורש שדרך השמן לטפטף,

⁹ רמב"ן (ד"ה 'אין'); רשב"א (ד"ה 'אין'); ריטב"א (ד"ה 'אמר ליה'); חידושי ר"ן (ד"ה 'אלא'); תוספות רי"ד (ד"ה 'דאילו'); נמוקי יוסף (ד"ה 'הדלוק בשבת'); שיטה לר"ן (ד"ה 'דאילו').

כהסבר התוספות.¹⁰ בדרך זו, קשה מאוד להלום בסברא מדוע ר' שמעון אוסר שמן המטפטף. אלמלי דבריהם היה ניתן לומר, כי אין דרך השמן לטפטף - וברור מדוע ר' שמעון אוסר, שהרי הסיח דעתו ממנו כל זמן שהוא דולק. ר' אלעזר ברבי שמעון, סובר שאף על פי שאין דעתו עליו, אין בו דין מוקצה.¹¹ בדרך זו צעד תוספות רי"ד בפירושו לסוגיה (ד"ה 'דאילו'), אולם הקושי בפירוש זה הוא שר' אלעזר יחלוק על אביו הן בכוס, קערה ועששית שכבו, והן בדברים נוספים, דבר שלא משתמע מן הגמרא.¹²

ד. שתי הבנות בשיטת רש"י בסוגיות

רש"י מסביר באופן שונה סוגיות האלו. רש"י בפירושו לדברי ר' אלעזר ברבי שמעון (מד, א) "מסתפק מן הנר הכבה ומן השמן המטפטף ואפילו בשעה שהוא דולק" אומר:

מן הנר הכבה - דכיוון דכבה והולך - לא מחייב תו משום מכבה.

כבה - אין, לא כבה - לא - דלא שמעינן ליה לר' שמעון דשרי במתניתין אלא מותר שמן שבנר ושבקערה, דמשמע לאחר שכבה.

והנה את דברי רש"י האלו ניתן להסביר בשני אופנים:

א. כפי שהסברנו בתחילה. דהיינו, בנר הכבה והולך אין חיוב משום מכבה, ודבר זה מוסכם, הן לר' שמעון והן לבנו ר' אלעזר ואין בו חולק. כל מחלוקתם הינה בענייני מוקצה: לר' אלעזר ברבי שמעון אין דין מוקצה אף בשעה שהנר עוד דולק, ואילו לאביו יש דין זה. לפיכך, יחלקו ר' אלעזר ברבי שמעון ואביו הן בלקיחת שמן מנר הכבה והולך והן בשמן המטפטף - בענייני דין מוקצה (אולם אלמלי דין מוקצה, מודה ר' שמעון כי מותר ליטול אף מן השמן שבנר ההולך וכבה). הקושי הינו, כמובן, שר' שמעון - תנא מרכזי, שבכל דיני השבת כולה הלכה כמותו, חולק על הגמרא במסכת ביצה, ואין לזה איזכור בסוגיות. או, לחילופין, נצטרך לומר שישנו חילוק בין נר ההולך וכבה ובין נר הדולק, שבנר ההולך וכבה אין עוד איסור כיבוי, ודבר זה יהיה, ללא עוררין, הסבר דחוק.¹³

¹⁰ (מב, ב, ד"ה 'ואין'). התוספות דן מדוע נתינת כלי תחת הנר לקבל את השמן - אינה נחשבת הצלה מצויה, ונדחק בתירוץ, וברור שהנחתו היא שדרך השמן לטפטף מן הנר.

¹¹ כהווא אמינא של הגמרא (מד, א), כי אף בכוס, קערה ועששית אין דין מוקצה לר' שמעון, אף על פי שאין דעתו עליו.

¹² יתכן שכך אף הסביר בשיטה לר"ן (ד"ה 'דאילו'), וכדי להתחמק מבעיה זו צימצם את המחלוקת לנר קטן, שלדעת ר' אלעזר ברבי שמעון - כיוון שיושב הוא ומצפה מתי יכבה - לא הסיח דעתו כלל ממנו.

¹³ ראה בחידושי הרש"י למסכת שבת (מב, ב) על תוספות (ד"ה 'ואין'), שרוצה לומר שרש"י הולך בשיטת תוספות - שחיוב מכבה הינו משום שמכהה מאור הנר, ולכן כשנר הולך וכבה, ובלאו הכי הינו "עמיא ואזלא" - לא נראה עוד כמכבה.

ב. ניתן לומר כי אף רש"י הולך בדרך הריטב"א וסיעתו, ש"סבר לה כאבונה בחדא ופליג עליה בחדא" - כוונתו הינה שמתוך שני הדברים שר' אלעזר אמר, באחד מהם מסכים אביו ובאחד חולק, אלא שהדבר הינו בדיוק היפך שיטת הריטב"א וסיעתו. על פי רש"י, נחלקו ר' שמעון ובנו במלאכת מכבה - האם בנר הכבה והולך ישנו איסור כיבוי או לא (ונמצא כי רק ר' אלעזר ברבי שמעון אינו עולה בקנה אחד עם הגמרא במסכת ביצה), ועל פי ר' שמעון, כפי שמקובל להלכה, אין חילוק בין נר ההולך וכבה ובין נר רגיל באיסור כיבוי. לפי זה, אם נחלקו בנר הכבה - כי לר' אלעזר ברבי שמעון מותר להסתפק ממנו, אולם לאביו "כבה - אין, לא כבה - לא", על כרחך שמסכימים הם בשמן המטפטף מן הנר בשעה שהוא דולק, שאין בו דין מוקצה.

אלא שהסבר זה קשה ביותר, מה יעשה רש"י עם סוגיית הגמרא (מה, א): "אין מוקצה לר' שמעון - אלא שמן שבנר בשעה שהוא דולק"? אם נאמר כהסברנו, שלר' שמעון אין דין מוקצה בשמן המטפטף, נתחייב לומר שהגמרא מדברת על שמן שבנר ממש, ומחדשת כי לר' שמעון יש בו דין מוקצה, ואם כן, מהו החידוש, הלא אף ללא איסור מוקצה אין להסתפק משמן זה משום מכבה, כמבואר במסכת ביצה?

לכאורה, עקב קושיה זו, צריכים אנו להעדיף את הפירוש הראשון ברש"י, ולומר כי לשיטתו חולק ר' שמעון עם בנו בשמן המטפטף ואוסרו משום דין מוקצה, ולהעמיד את הסוגיה "אין מוקצה לר' שמעון - אלא שמן שבנר" בשמן המטפטף, עם כל הקושי שבהעמדה זו.

ה. ביאור שיטת רש"י בדין מוקצה מחמת מצווה

אלולי דמסתפינא, הייתי אומר כי שיטת רש"י הינה כפי הסברנו השני. דהיינו, מחלוקת ר' שמעון ור' אלעזר בנו הינה במלאכת מכבה בנר הכבה והולך, אולם בענייני מוקצה אין ביניהם מחלוקת. כך הוא פשוט לשון הגמרא ש"סבר לה כאבונה, דלית ליה מוקצה" ונחלקו ב"כבה - אין, לא כבה - לא". אף ר' שמעון מודה שבשמן המטפטף מן הנר בשעה שהוא דולק אין מוקצה. לפיכך, כאשר אומרת הגמרא: "אין מוקצה לר' שמעון - אלא שמן שבנר בשעה שהוא דולק" כוונתה הינה לשמן שבנר ממש. אלא שחייבים אנו לבאר, לאור הגמרא במסכת ביצה - שהמסתפק מן השמן שבנר חייב משום מכבה, מהו המקום לדון בשמן שבנר משום איסור מוקצה מחמת מצווה?

כדי לבאר קושי זה, יש להקדים ולעייין ביתר הרחבה בסוגיית דין מוקצה מחמת מצווה בגמרא (מה, א) ובפירוש רש"י עליה (המוכיח כמדומני כדברנו):

בעא מיניה ריש לקיש מרבי יוחנן: חיטים שזרען בקרקע, וביצים שתחת תרנגולת מהו? כי לית ליה לרבי שמעון מוקצה - היכא דלא דחייה בידיים, היכא דדחייה בידיים - אית ליה מוקצה, או דילמא לא שנא? אמר ליה: אין מוקצה לרבי שמעון אלא שמן שבנר בשעה שהוא דולק, הואיל והוקצה למצותו - הוקצה לאיסורו. ולית ליה הוקצה למצוותו? והתניא: סיככה

כהלכתה, ועיטרה בקרמים ובסדינין המצויירין, ותלה בה אגוזין, אפרסקין, שקדים ורימונין, ואפרכלי של ענבים, ועטרות של שיבולין, יינות, שמנים וסלתות - אסור להסתפק מהן עד מוצאי יום טוב האחרון, ואם התנה עליהן - הכל לפי תנאו... כעין שמן שבנר קאמרינן, הואיל והוקצה למצוותו הוקצה לאיסורו.

מסוגיה זו עולות מספר שאלות:

א. מבחינת מהלך הסוגיה - מה הייתה ההנחה בהסבר דברי ר' שמעון בתחילת הסוגיה ("אלא שמן שבנר"), ומה השתנה במסקנה ("כעין שמן שבנר")?

ב. מדוע לר' שמעון ישנו דין מוקצה מחמת מצווה (ומוקצה מחמת איסור בשעת איסור)?

מסביר הריטב"א (מה, א) בפירושו לסוגיה:

הואיל והוקצה למצוותו והוקצה לאיסורו - וקא סלקא דעתך דתרתיה בעינן: שהוקצו מחמת איסור ושהוקצה למצווה בנר שבת, ולהכי פרכינן דהא אפילו משום מוקצה למצווה בלבד אוסר ר' שמעון כדתניא סככה כהלכתה וכו'...
כעין שמן שבנר קאמינא - הואיל והוקצה למצוותו או לאיסורו, כלומר דבחדא סגי.

על פי הריטב"א, סברנו בהווא אמינא כי נצרכים שני דברים: הן שהוקצה מחמת מצווה והן שהוקצה מחמת איסור, ולמסקנה בכל אחד מהם ישנו דין מוקצה בפני עצמו. ההיגיון מאחורי שיטה זו מוזכר בריטב"א ומפורש יותר ברמב"ן (מה, א, ד"ה 'אין מוקצה'):

אלא שהקצהו לאיסורו ולמצוותו, ולא היה דעתו עליו כלל עד שיכבה.

העיקרון בדבר הינו הסחת דעת האדם. בהווא אמינא סברנו, כי על מנת שייסיח אדם דעתו מן הדבר לחלוטין, נצרכים שני הדברים כאחד. אך למסקנה, בכל אחד מהם בעצמו ישנה הסחת דעת עד סוף איסורו, סוף דליקתו. על כן יש לר' שמעון דין מוקצה בדינים לעיל.

אולם רש"י (מה, א) הסביר את הדבר באופן שונה:

הואיל והוקצה למצוותו - לשבת, **הוקצה לאיסורו** - איסור כיבוי. **הוקצה למצוותו לית ליה** - בתמיה, דקא סלקא דעתין: שמן שבנר דווקא קאמר, דאיכא תרתי: מוקצה למצווה, ומוקצה של שעת דליקתו משום איסור כיבוי, אבל מוקצה למצווה גרידא - לא אסר, ואפילו בשעת המצווה.

כעין שמן שבנר קאמינא - ולא משום איסור, אלא משום מצווה, דהואיל דהוקצה למצוותו דשבת - הוקצה לכל זמן איסור דליקתו, ולא יותר, דאין מצוותו אלא בשעת דליקתו. ומשכבה - אין בו מצווה, אבל בסוכת החג - מצוותה כל שבעה, והקצאתה כל זמן מצוותה.

על פי רש"י הייתה ההווא אמינא, כפי הסבר הריטב"א, כי שני התנאים גם יחד נצרכים על מנת להפוך את השמן למוקצה, לסברת ר' שמעון. אולם למסקנה, לשיטת רש"י, ישנו רק

דין מוקצה מחמת מצווה, שהרי רש"י כותב: "ולא משום איסור", וכך אין בשמן שבנר דין מוקצה מחמת איסור, אלא רק דין מוקצה מחמת מצווה. הנפקא מינה היוצאת לכאורה מדברי רש"י הינה, שלו יצוייר נר שאינו של מצווה - אין בו דין מוקצה אפילו בשעת דליקתו. דבר זה צריך ביאור, מדוע לא יהיה בו דין מוקצה?

היה נראה לי להסביר, כי לשיטת רש"י, מוכרחים לומר שאיסור הכיבוי הקיים בנטילת שמן מן הנר, נובע מכך שהשמן הוקצה למצווה. ההקצאה למצווה - הינה זו הגורמת את איסור הכיבוי. על כן, למסקנה, ישנו רק דין מוקצה מחמת מצווה, ואין דין מוקצה מחמת איסור בפני עצמו, בניגוד לשיטת הריטב"א והרמב"ן. סברא זו חייבת ביאור ובירור. מהו ההיגיון בזה לכאורה? מדוע איסור הכיבוי תלוי דווקא בהקצאה למצווה?

מצאתי הסבר מופלא לסברא זו בחידושי ה"חתם סופר" (בפתיחה לחידושי למסכת ביצה)¹⁴:

מתוך לשון רש"י לעיל במתניתין (כט, ב):¹⁵ וכיוון שהוקצה לנר - המסתפק ממנו חייב משום מכבה, עד כאן לשונו. משמע ליה, דסבירא ליה דהתם פשוט - דכל השמן שייך לנר, והנוטל ממנו מעט הווה ליה כמכבה אותו, אף על פי שיש שמן הרבה בנר. עיין תוספות ביצה (כב, א, ד"ה 'והמסתפק') וכו'. סבירא ליה לרש"י, דהיינו טעמא: **משום שהוקצה למצוותו והוה כנודר קרבן, ואסור להסתפק משום מצווה. וממילא מצוותו אחשביה, שנעשה הכל גוף אחד - ומחייב משום מכבה...** והיינו דדייק רש"י: וכיוון שהוקצה לנר - המסתפק ממנו חייב משום מכבה. והיינו ש"ס דשמעתין, **הואיל והוקצה למצוותו - על ידי זה הוקצה לאיסורו, דאי לאו דהוקצה למצווה - לא היה איסור בהמסתפק ממנו, וקל להבין.**

ה"חתם סופר" אומר מספר דברים יסודיים:

א. האיסור בשימוש בדברים שהוקצו מחמת מצווה הוא מפני שדינם כנדר. בניגוד לדעת הרמב"ן והריטב"א - שהאיסור הינו משום שאדם מסיח דעתו ממנו, מסביר ה"חתם סופר" כי לשיטת רש"י האיסור הינו מפני שהוא כנדר.

¹⁴ סוגיה דמוקצה (ה, א, ד"ה 'הואיל והוקצה למצוותו').

¹⁵ לשון המשנה:

"לא יקוב אדם שפופרת של ביצה וימלאנה שמן ויתננה על פי הנר - בשביל שתהא מנטפת".

פירש רש"י:

"שתהא מנטפת - ויתקיים הנר, שתהא השמן מטפטף כל שעה לתוך הנר, וטעמא משום גזרה, שמא יסתפק הימנו, וכיוון שהקצה לנר - חייב משום מכבה, ואפילו אותה שפופרת של חרס דמאיסא ליה גזרינן".

ב. ההקצאה למצווה הינה זו ההופכת את הנר להיות אחד. על כן, המסתפק מהנר - חייב משום מכבה. כפי שרצינו לטעון לעיל, שאלמלי ההקצאה למצווה - לא היה איסור בנטילת שמן מן הנר.

נשתדל לבאר את דברי ה"חתם סופר" המחודשים הללו:

א. שמן ראוי לאכילה. דין זה נכון לשיטתו אף בשעה שהשמן נמצא בתוך הנר ומוכן הוא לשימוש בשבת, ואין מצד זה סיבה לאוסרו **אפילו בשעה שהוא דולק**. לשיטת ר' שמעון דבר הראוי לאכילה בשבת - אין בו דין מוקצה אף אם דחהו בידיים (כמו חיטים שזרעו בקרקע).

ב. כאשר מקצה אדם את השמן למצווה, אסור לו להסתפק מן השמן - שהרי הוא כמועל. על כן, כל השמן שבנר - מיועד רק להדלקה, ואין שום היתר לשימוש אחר בו. הקצאת השמן למצווה - ביטלה את אפשרות השימוש בו למטרות אחרות בשבת. לפיכך, ברור כי לשיטת ר' שמעון, הדבר הראוי היחידי, שבו דין מוקצה בשבת - הינו שמן שבנר שהוקצה למצווה, כיוון שרק בו אסור להשתמש - אף על פי שהינו ראוי.

ג. כיוון שכל השמן מיועד אך ורק להדלקה ואסור להשתמש בו לשימוש אחר, כל השמן עתיד לדלוק, וברגע הנטילה ממנו - מתקצר זמן הדליקה (או שזוהי נטילת שמן, שניתן לראותו כדולק). על כן, החיוב הינו משום מכבה. כל עוד השמן לא היה מוקצה למצווה, הייתה אפשרות לקחתו לצרכים אחרים, ועל כן לא היה הוא דולק בהכרח, ולא היה בנטילתו משום איסור כיבוי. אולם מזמן הקצאתו למצווה, שיכול הוא לשמש אך ורק להדלקה - יש בנטילתו משום איסור כיבוי.¹⁶

אם נקבל את סברתו המופלאה של ה"חתם סופר" ונמשיך את ההיגיון לעיל, יכולים אנו להסביר כי כאשר אומרת הגמרא: "אין מוקצה לר' שמעון אלא שמן שבנר בשעה שהוא דולק - הואיל והוקצה למצוותו הוקצה לאיסורו" - כוונתה הינה לשמן שבנר ממש, כפשוט לשון הגמרא, כי רק כיוון שהוקצה למצוותו - יש בו דין מוקצה (מתוך הסיבה שיש בנטילתו איסור כיבוי - כיוון שהוקצה לאיסורו). כל דין זה - נכון הוא לגבי השמן שבנר עצמו. אולם, שמן המטפטף מן הנר, כיוון שאינו עומד עוד להדלקת נר זה של שבת - אין בלקיחתו פגיעה בקיום המצווה, ואין בו עוד דין מוקצה. דבר זה תואם את הסברנו ברש"י לעיל, כי אין לר' שמעון דין מוקצה בשמן המטפטף מן הנר בשעה שהוא דולק.

¹⁶ לפי זה, ניתן להסביר אף את הגמרא המקבילה, מדוע המוסיף שמן לנר - חייב משום מבעיר. זאת, כיוון שהשמן שהוקצה למצווה - נחשב כיחידה אחת, וברגע שמוסיפים שמן נוסף - אין הוא חלק מן השמן הראשון, כיוון שהוא כיחידה עצמאית, ונמצא כאילו מדליק נר חדש.

על פי הסבר זה, שיטת רש"י הינה התואמת ביותר את לשון הגמרא ומהלכה, ומוסברת היא בהתאם לשיטת ר' שמעון ועקרונותיו.¹⁷

ו. סיכום

נחלקו הראשונים בשיטת ר' שמעון: לשיטת תוספות, ריטב"א וראשונים נוספים - נחלקו ר' שמעון ובנו בשמן המטפטף מן הנר כאשר הוא דולק. לר' אלעזר ברבי שמעון - אין בו דין מוקצה ולר' שמעון - יש בו דין זה, הן מוקצה מחמת מצווה והן מוקצה מחמת איסור - וזו הכוונה כי "אין מוקצה לר' שמעון - אלא שמן שבנר בשעה שהוא דולק". שמן שבנר, בשעה שדולק, אסור משום כיבוי - כמבואר במסכת ביצה (כב, א). בשיטה זו ישנם קשיים לשוניים, אולם יש בה הכרח, עקב הגמרא במסכת ביצה, שהמסתפק מן הנר - חייב משום מכבה.

בשיטת רש"י ישנם שני הסברים אפשריים. לדעתנו יש לפרש ברש"י, כי סובר הוא שר' שמעון ובנו נחלקו בעניין איסור כיבוי, אולם בשמן המטפטף מן הנר כאשר דולק הוא - אין דין מוקצה אף לר' שמעון. על פי הסברנו, יש להסביר את הגמרא: "אין מוקצה לר' שמעון - אלא שמן שבנר בשעה שהוא דולק" כפשוטה, בשמן שבנר עצמו ולא בשמן המטפטף.

הקושי שגרם להסביר אחרת הינו הגמרא במסכת ביצה, שהמסתפק מן השמן שבנר חייב משום מכבה, ועל כן אין לדון בו מדין מוקצה. את הגמרא הזו ביארנו על פי הסברו המופלא של ה"חתם סופר" לדין מוקצה מחמת מצווה. לשיטתו, הסיבה שהמסתפק מן הנר חייב משום מכבה הינה משום שהוקצה השמן למצווה, ולא ניתן להשתמש בו לדבר אחר. על פי הסברו אין קושי מהסוגיה בפירושו ברש"י. אדרבה, יש תמיכה בכך, ובעקרונות ר' שמעון.

דברים אלו מחודשים ביותר, ולפיהם יוצא שבנר שאינו של מצווה (כגון שדלק זמן רב קודם לכן, או שהתנה עליו במפורש שאינו למצווה), אין לר' שמעון איסור בנטילת שמן מתוכו, לא איסור כיבוי ולא איסור מוקצה. אם כי מובן שאין זה להלכה.

¹⁷ השלכה נוספת להסברנו זה הינה הסבר המשנה במסכת שבת (מב, ב):

"אין נותנין כלי תחת הנר - לקבל בו את השמן, ואם נתנוה מבעוד יום - מותר, ואין נאותין ממנו לפי שאינו מן המוכן".

לפי דברינו, חייבים אנו לומר שמשנה זו הינה אליבא דר' יהודה, שהרי אמרנו כי לר' שמעון שמן המטפטף מן הנר - אין בו משום מוקצה, ועל כן הוא דבר הניטל בשבת, ולכל הדעות אין איסור לשים כלי מתחתיו. לעניות דעתי, אין קושי להסביר משנה זו אליבא דר' יהודה, וכך אף מוכח מלשון המשנה "לפי שאינו מן המוכן". אמנם, התוספות (שם) מסביר, כי ניתן לומר שהסיפא מוסבת רק על דין שמן שטיפטף מן הנר, לכלי שהניחו בערב שבת - אז אף ר' שמעון (לשיטת התוספות) יודה שאין להסתפק ממנו. אולם אף מלשון התוספות משמע, כי מדובר על שמן שבנר בכלל, אף לאחר שכבה הנר, והמשנה הינה רק לפי ר' יהודה. אף הנימוק "שאינו מן המוכן" - אינו מתאים לתוספות לסברת ר' שמעון, כיוון שהנימוק לר' שמעון הוא: "מפני שהוקצה למצוותיו", והדבר אינו תואם בהכרח להגדרה: "אינו מן המוכן", אולם אין כאן המקום להאריך.